

NÚMERO 5
ISSUE 5

«LO AMPLÉ SI DE LES SAGRADES LLETRES». CRITERIS DE TRADUCCIÓ DE LA BÍBLIA EN ELS SERMONS DEL BARROC VALENCIÀ.

Antoni López Quiles

Departament de Filologia Catalana
Universitat de València

2011

Data de recepció: 19 agost 2011
Data d'acceptació: 28 octubre 2011

1. Presentació

Pretenem estudiar els mètodes de traducció bíblica seguits en la predicació del segle XVII, període en què destaca la prohibició de traslladar la Bíblia al pla a partir de la publicació de l'*Índice inquisitorial* de Valdés.(1)

Per damunt de les dificultats que han experimentat els arromangaments bíblics, veiem que –com a característica paral·lela a la història dels textos sagrats– hom ha exhumat fragments escripturístics inserits en textos amb finalitats diferents a les de traduir les Sagrades Escripures, de manera que en localitzarem, per exemple, fintegrant relats literaris,(2) a banda de la presència en sermons, perquè al llarg de tots els temps, els pols sobre els quals es construïa la predicació eren l'AT i el NT,(3) atés que «la Bíblia se presenta como centro del saber y fuente fundamental de predicador».(4) Així, un orador sagrat del XVIII, Lluís Vicent Mas, OP, considera que el Salterí, és el «manual» del predicador, més necessari –afirma– «que la guia dels forasters».(5)

En el cas valencià estem en condicions d'escometre una compilació de traduccions de textos bíblics produïts en la centúria del XVII espargides enmig dels sermons; és a dir, recuperem aquelles perícopes o cites que servien de peu per a elaborar la prèdica, o bé que eren utilitzats per a il·lustrar, fonamentar o justificar alguns la peroració; cites en llatí que els sermonadors decideixen traduir. Val a dir que, el nostre, no constitueix cap «primer intent» perquè sempre apareixeran precedents sobre els quals fonamentar material i metodologia.(6)

Encara que la major part dels texts a exhumar i estudiar procedeixen, com hem reiterat, dels sermons o escrits anàlegs, els reportem ací no tant pel seu valor escripturístic (no sempre valuós, com veurem, però tampoc no en tots els casos, ni gens desdenyable), sinó com a element que assegura presència constant de la Sagrada Pàgina en vernacle en la societat valenciana o, a l'inrevés, estem davant d'un fet que garanteix la continuació del català escrit en un àmbit tan eminent com el de les traduccions bíbliques.

Es tracta d'un fet que acredita la capacitat intel·lectual dels predicadors del Barroc, d'aquells que hem definit com a «custodis del Llibre» i, alhora, seran els animadors d'una constant passió per la Bíblia.(7)

Eixa idea posa de manifest que els sermons –tot i que tingueren un destinatari genèric d'escassa formació– procedien de persones amb un nivell cultural: l'autor de la traducció coneixia la Bíblia i l'anostrava per a l'alimentació espiritual dels seus auditoris.

L'orador adoptava l'esquema que postulava *invenire i proferre* (també *inventio i elocutio*) que, transferit a l'àmbit dels sermons significa cercar el sentit del text escripturístic i comunicar a l'auditori o als lectors els resultats de la recerca.(8)

2. Precedents

La tradició valenciana és antiga, i les mostres remunten als orígens del País. Per al nostre intent, amb l'anàlisi d'alguns exemples en tindrem prou per oferir-ne un tast expressiu; citarem, en primer lloc algunes de les propostes de sant Vicent Ferrer, el qual proporciona excel·lents models de traducció i reflexió bíbliques;(9) en aquest primer exemple ens acostem al trasllat de les primeres línies de Gn treballat des de l'hebreu, segons posa de manifest el taumaturg:

Així, *Benesit* [sic] (*id est*, «*in principio*») «*barà*» (*id est* «*creavit*») *Eloym* (*scilicet*, «*Deus*»). E Moysés dix: «iO, Senyor! ¿com *Eloym*?» El, El; no *Eloym*. *Quia iam est. Barà*, «creà», a denotar que no és sinó hun Déu; e «*Eloym*», a denotar que aquell Déus és en si moltes persones: tres, Pare, Fill e Sant. E per ço, quant ell volch crear l'om, ¿com ho dix? «*faciamus hominem*». Nota, «*faciamus*», ab qui parlave? No ab àngels, mas lo Pare parlava ab lo Fill e ab lo sant Spirit.(10)

La traducció pretén ser respectuosa amb text bíblic, alhora que aporta una interpretació personal: el dominic facilita la versió llatina del terme hebreu «*berexit*» (transcrit, però, «*benesit*»), per a traduir el qual recorre a Vg («*in principio*»). Després, juga amb el terme «*barà*» (tercera persona del singular: «creà»; en llatí, «*creavit*») combinada amb el plural «*Eloim*» («El, El; no *Eloym*!», subratlla el dominic en funcions de traductor i exegeta) de manera que hem de concloure («denotar», segons sant Vicent) «que aquell Déus» que apareix amb formulació de plural («*Eloym*») «és en si moltes persones: tres, Pare, Fill e Sant», o siga que el dominic converteix el relat genesiàc en referència trinitària: «Lo Pare parlava ab lo Fill e ab lo sant Sprit».

Quan pare Vicent ha de trasmetre idees mitjançant la predicació, preconitza, doncs, l'ús de la Sagrada Pàgina (la lectura atenta dels Evangelis) com a font exclusiva a l'hora d'elaborar un sermó amb qualitat i eficàcia per a l'auditori, i refusa qualsevol altra possibilitat:

Els predicadors viuen amb passió la relació amb el text sagrat. Per a sant Vicent, la Bíblia posseeix tal caràcter de totalitat que el fet d'estudiar-la resulta suficient per a assolir una formació íntegra. (12) Amb eixe plantejament, respon a les exigències d'una època, encara que la proposta dóna raó dels dèficits bíblics que patia la gent, sobretot, els que els clergues seculars. (13) Sense embuts: Bíblia i no literatura.

Amb el temps, la lluita vicentina contra les «fengides poesies», les «inútils històries» o els «combats ni batalles» (la creació literària en peça), dóna pas a una utilització d'eixos recursos, abans condemnats, en benefici de l'evangelització. Encara que la història registra exemples en eixe sentit –com ara fra Antoni Canals– el mestre n'és Joan Roís de Corella, literat que no tingué escrúpols a l'hora d'introduir en la seua obra faules mitològiques, poesia amorosa o que es permet recórrer a històries bèl·liques i el somni. (14)

Mestre Corella, malgrat la distància estilística i ideològica amb el pare Vicent, no se n'allunya pel que fa als usos bíblics, sinó que hi manté fidelitat; no podem dubtar de l'influx que exerceixen els textos sagrats sobre l'autor. El mateix Mestre en Teologia, en elevació de to magisterial, propi del que feia classes a càrrec del Consell municipal, insisteix en la idea que l'aprenentatge bíblic és tan útil que convé no oblidar-lo al llarg de la vida:

tu, estudiant en Sacra Theologia, bé recorda lo que llegint has après en les sagrades planes (15)

En segon lloc, Corella pretén que l'estudi de la Paraula de Déu siga autèntica font de felicitat:

si en Sacra Escriptura altra felicitat no agúes apresada [...] (16)

Per a Corella, la Bíblia és, doncs, font de lloança divina, camí de perfecció i de redempció:

com sia certa cosa la Scriptura Sacra vos dóna acabat bastament del que haveu mester en aquesta present vida per atényer la fi de la eterna glòria a la divina bondat y majorment de la redempció de natura humana. (17)

Afirmació que recorda la de Sant Vicent sobre la completeness de la Bíblia per a la formació intel·lectual. Però Corella ho formula vitalment i, en coherència, farceix les pàgines de cites bíbliques en què fonamentar-se.

Corella acaba la vida adherit a la Bíblia, amb la traducció d'un *Psalteri* (18) que ha merescut reedicions i anàlisis (19) i la del Cartoixà, encara en estudi.

Per a mostrar la rendibilitat bíblica convertida en història literària, adduïrem el testimoni d'Isabel de Villena, amb un exemple de l'AT:

quod perierat requiram et quod abiectum erat reducam (20)

Volent dir: «jo só aquell qui só vengut en lo món present qui per la seua culpa era perdut, e per redreçar-lo, qui ab tant vituperi era lançat en la captivitat diabòlica [...]

Comprovem la capacitat d'adaptació de sor Isabel per ajustar redacció a interessos catequètics. El text forneix dades suficients per fer-nos idea dels criteris de traducció amb què treballa. Ho mostrarem amb la perícopa de les Noces de Canà:

Vinum non habent. (21)

Volent dir: «Fill meu: lo vi és fallit al millor del dinar; en gran congoixa stà lo nòvio e tots los de casa sua. Sia de vostra mercé ajudar-los ans que la necessitat sia coneguda per los strans»

Queda clar que estem davant d'una rica tradició de referents bíblics traduïts. Si no perdem de vista eixa tradició, verificarem la gran xifra de bíblies traslladades al vulgar que circulaven pels prestatges de la gent culta, (22) amb una quantitat que per damunt de qualsevol idea prèvia a partir de la prohibició de traduir-les, (23) encara que no es tractara d'edicions completes, sinó de fragments traduïts, com hem pogut comprovar.

En el segle XVI, trobem un trasllat, el de l'humanista Jeroni Conques, qui traduí el llibre de Job. (24) Reproduïm el diàleg entre Jahvé i Satanàs del capítol primer: (25)

Seguí's un dia, quant los lleals servidors vinguessen a presentar-se davant lo conspecte del Senyor, que vingué entr'ells també Satan, al qual dix lo Senyor:

–¿De hon vén's?

Ell respòs:

–De rondar y passejar entre ls hòmens.

Dix llavors lo Senyor:

–¿Has-te, per ventura, adonat de mon servent Job, al qual, en veritat, nengú hy a igual en la terra: home verdader, just, religiós y enemich de maldat?

Respongué Satan al Senyor y dix:

–iCom si en l'ayre Job servís a Déu! ¿Com no has tu vallechat y tancat aquell per totes parts, sa casa y quant poseheix? ¿Com no prosperes tu quant fa, de hon lo patrimoni de aquell està dilatat tant, que ocupa llargament tot lo regne? Però ab la tua mà destruíx tu los seus béns, y perda yo si no't falta a la cara.

Digué lo Senyor a Satan:

–Mira que quan té, dexe que faces a ta voluntat, sens damnificar sa persona.

Y despedí's Satan del Senyor.

La versió adverteix que, limitat a cercles intel·lectuals reduïts, –el dels humanistes del S. XVI a què pertanyia Conques– la tradició de traduccions bíbliques no s'ha interromput.

3. Traduir la Bíblia en el Barroc

Progressem fins al segle XVII, moment del nostre treball. Comprovem, en primer lloc, com consideraven que estava estructurada la Sagrada Escripura:

Los llibres del Nou Testament, així com los de l'Antic, són o llegal en los Evangelis o historials en los Fets Apostòlics o sapiencials en les Epístoles. Sols el de l'Apocalipsi és dels Profetals. Y per quant la Profecia és matèria distinta de la Història, Ètica i Doctrinal, està escrit ab diferent estil dels demés, encara que sien los del mateix auctor S. Juan Evangelister y Epistoler. (26)

Interessant concepció de l'estructura i funció dels llibres bíblics: els Evangelis, caràcter normatiu; els Fets dels Apòstols, històric; les epístoles, sapiencials i l'Apocalipsi, profètic. Atés eixe caràcter de llibre profètic, el predicador constata les diferències estilístiques de l'Apocalipsi respecte de la Història, Ètica i de Doctrina. I eixa diferència s'estableix malgrat que sant Joan siga «Evangelister y Epistoler».

Del conjunt dels 150 SIs, el que més admiració recull és el 109, el qual, segons Guerau, reuneix molts elements a considerar:

Aquest psalm és lo sol refulgent de nostra santa Fe, polit i clar espill d'a on reverberen totes les veritats ocultes, un almari fornit de tot lo preciós del Testament Nou i Vell, rebost dels predicadors. Allí està recopilat lo que difusament està espargit per tota la Bíblia, donchs, no tinch que cansar-me; en este arbre faç lo niu; en esta casa, mansió. (27)

De l'anàlisi de la producció d'aquells temps podem extraure valuosos exemples que possibilitaran una aproximació al coneixement que tenien de la Sagrada Escripura i als criteris de traducció que aplicaven els predicadors valencians de l'època. Per a la realització del propòsit, hem seleccionat les cites bíbliques de tres sermons procedents de la centúria del Barroc.

la presència de la Bíblia en el sermó posa de manifest, en termes d'intertextualitat, l'actualització permanent de les formulacions, les propostes o els preceptes escripturístics; diàleg permanent, però sotmés als criteris exegètics de cada temps.

Ara bé, les cites no poden ser escripturísticament sistemàtiques, perquè responen a les necessitats del sermó, raó per la qual no podem ordenar-les a partir de cap criteri, però és evident que, en època de proscripció, fan presents uns textos que, altrament, el poble desconexiria i que, a més, no podria desxifrar a causa del desconeximent del llatí; d'ací la insistència de sant Vicent en la idea que la predicació havia de fonamentar-se en la Bíblia, i perquè hi havia molta gent ignorant que no podia llegir-la, la missió del predicador s'esdevenia imprescindible per a fer paible aquella vianda per als auditoris. (28) Diferent seria la digestió que n'havien fet eixos mateixos predicadors.

La consignació constant de fragments bíblics en llatí i, seguint l'encàrrec vicentí i la tradició eclesial, traduïts per a nodriment espiritual i moral del poble, fa emergir la presència de la Bíblia en vernacle amb una entitat no sospitada. És veritat que, parlant cas a cas, hi ha estudiosos constrets a parlar de presència «incidental i poc profunda», o bé «remota i circumstancial», perquè només arribava a través de la predicació –amb durada efímera a causa de la condició de discurs oral– o de l'art. (29)

Els aspectes que li atorguen importància són, en primer lloc, el ja esmentat sobre la presència ininterrompuda de la Bíblia fins i tot en el *sermo humilis* i, en segon lloc, el resultat de conjunt nombrós de referències directes o indirectes que podem recollir i ordenar.

El sistema de referències bíbliques en aquell temps no és nou, sinó que compta amb inveterada tradició provinent de les primitives comunitats cristianes. Així, si ens situem en els primers temps de cristianisme, veiem que els evangelis arriben a la redacció com a conseqüència de l'acumulació de diversos textos que circulaven a través dels grups de la primitiva comunitat. (30) Igualment nosaltres partirem d'un recull divers de traduccions de fragments bíblics amb què els predicadors fonamenten el treball i, a més, transmeten els coneixements d'eixa Paraula de Déu a un públic no format.

L'intent no és tan pretenció com el que mogué els compiladors inicials del text escripturístic, en primer lloc, perquè els plantejaments parteixen de principis que són abismalment diferents, i en segon terme perquè no forma part de la nostra ambició el projecte de reconstruir, pas a pas, la Sagrada Pàgina a partir dels fragments que ens hagen pervingut. L'objectiu, més humil i adscrit a la història de la cultura en la parcel·la de la traducció de textos sagrats, naix de la convicció que la història oral té gran importància en l'època moderna a l'hora d'establir determinades modalitats de cultura i de mentalitat, (31) de tal manera que els predicadors del moment construeixen un autèntic ordit de referències bíbliques les quals faran circular amb tràfec tan intens que contribuiran a modular el pensament i a conèixer la Sagrada Escripura.

Només una exígia minoria dels sermons arribava a les premses, amb què la utilització majoritària era l'oral, la de la predicació directa des de la trona. Per tant, per a la mentalitat de l'època, fonamentada en la cultura oral, la referència bíblica en els sermons posseïa una importància cabdal; era l'única possibilitat que tenia el poble pla d'accés a les Sagrades Escripures: «el pùlpito era la escuela gratuita del pueblo llano, que no conocía más horizonte cultural que el constituido por las verdades religiosas». (32)

En segon lloc, l'actuat estat de la indagació ens permet afirmar que el diàleg amb la tradició literària no es va interrompre durant els segles de l'edat moderna, i que podem parlar de continuada activitat dels traductors de les Sagrades Escripures. (33)

La mostra que oferirem, bé que no exhaustiva, posa en relleu la importància que hom concedia a la Paraula de Déu al llarg del segle XVII, i els diversos criteris amb què actuen els traductors o els predicadors que actuaven.

4. Traslladar la Bíblia en el XVII

Comencem amb l'obra de Gaspar Blai Arbuixech, predicador de la Ciutat, el qual, en el *Sermó de la Santa Conquista*

reporta abundants exemples de traducció bíblica.

Atés el tema del sermó, la major part de les citacions tenen relació amb l'espasa de Conqueridor, conservada en el Consell municipal i que eixí en processó aquell any o, en segon lloc, amb la contesa entre David i Goliat, o siga, l'exèrcit del rei Saül i el poble de Déu que desafia el poder del filisteu, convertits en l'exèrcit del rei en Jaume, que desafiarà el poder del rei moro Zaén. Paràbola facturada pel sermonador amb voluntat de parangonar l'acció del monarca conqueridor amb la Bíblia, és a dir, de sacralitzar la conquesta; no debades, insistiran tots els predicadors, parlem d'una Croada.

De primer trobem que l'homileta de la Ciutat no cita tot text llatí i, en canvi, el tradueix complet; més encara, en la proposta de traducció el sacerdot introdueix les gloses que considera pertinents per al desenvolupament de la referència escripturística:

«Do tibi partem unam extra frates tuos quam tuli de manu Amorrei in glaudio & arcu meo».(34)

Diu Jacob a Jusep: «Fill meu, molt amat, per a mostrar lo amor que et tinc sobre tots los germans, vull millorar-te en la herència, i així et fas donació de una partida de terra que yo mateix conquistí y la traguí del poder y de les mans de l'Amorreu ab la valencia de la mia espasa y destrea del meu arch».

A partir de les gloses, li descobrirem traduccions que, fetes per un expert com ell, pretenien ajustar-se a la comprensió que era d'esperar en l'època i per l'auditori, com quan parla de «lo llas escorredor» o del fet que els fills de Jerusalem hagen de dormir «per les places»:

Is 51: Filii tui sicut oryx illaqueatus dormierunt in capite omnium viarium.(35)

O, Ierusalem, desdichada, diu lo Profeta, tos fills estaran dormint com la cabra montesa, agafada en lo llas escorredor, per mig de les places.

He qualificat Arbuixech com a expert, entre altres raons perquè coneix el grec, i té en compte la diversitat entre LXX i Vg. Ell mateix ho explica:

Los Setanta liguieren: «Filij tui sicut beta semicocta».

Després, a partir de la traducció dels LXX, l'orador farà disgressions interessants –i interessades per als objectius de «persuasió dels oients»– a propòsit de la validesa dels soldats coetanis seus, els quals afirma que es pareixen a les bledes mig cuites, model de militars que no pot ser considerat apte per a la batalla. Abans hem vist que sant Vicent feia l'exegesi a partir del coneixement de l'hebreu. Ara sabem que hom estudiava Sagrada Escripura en profunditat –a l'alçada, certament, dels coneixements i mètodes de l'època– i, com Arbuixech, alguns predicadors es permetien una anàlisi exegetica com a procediment habitual en aquella època, perquè en el segle XVII hom utilitza els textos grec o hebreu a fi d'aclarir algun punt fosc de Vg.(36)

El predicador –que pretén sacralitzar la conquesta del Regne– adverteix que les pàgines de l'AT poden nodrir les reflexions de material bèl·lic amb prou potència per a dissenyar el concepte que vol transmetre sobre els esdeveniments militars de la conquesta:

Reg, 18 (37)... fuggué de ells, y entrant-se'n corrent en lo mul per baix de una carrasca que tenia dilatades y espeses les rames, es quedà penjat de elles entre el cel y la terra.

Cumque ingressus fusiset mulus subter condensam quercum et magnam adhesit caput eius quercui, et illo suspenso inter coelum et terram, mulus cui in sederat pertransivit.

Un altre exemple d'utilització interessada de la Paraula de Déu per a les conveniències de la idea que promou el sermó, ens la proporciona el predicador de la Ciutat en la següent traducció, en la qual aplica el sentit del SI 44 als treballs que el rei Jaume patí per a aconseguir la Conquesta del Cap-i-casal:(38)

Propter veritatem et mansuetudinem et iustitiam, et deducet te mirabiliter dextera tua.(39)

Peleava lo Rey Catòlic don Jaume per la veritat de nostra sancta Fe, per la mansuetud de son natural y per la iustícia contra la supertició mahometana, contra la ferea morisca, contra la injustícia de un rey tirà.

Entusiasmat amb les gloses aptes per al disseny d'ajustar conquesta amb la fe catòlica (el relat podria haver quedat, sense afegits, amb una solució més ajustada: «per la veritat... mansuetud y per la iustícia»), el predicador porta als tòrculs el sermó i deixa de traduir a partir de la frase que comença per «et deducet». Ho reprendrà més avall Arbuixech quan voldrà fer avinent a l'auditori que la finalitat de la conquesta jaumina és

plantar, aumentar y propagar la fe catòlica, desterrar la bàrbara infidelitat [...]

a fi que, en la predicació, li resulte natural concloure amb la recuperació de la frase que havia omés, «*deducet te mirabiliter dextera tua*», encara que també la vol traslladada segons els interessos en què es fonamenta la seua predicació:

clar està que havia de obrar meravelles la sua drete amb esta espasa [...]

Es percep que el predicador no pot evitar la incorporació de la glossa, procediment que li permet atribuir les meravelles de la drete del rei Jaume a l'espasa, constituïda en *thema* de la predicació.

Segons l'estil propi del moment, la manipulació a què el predicador sotmetrà el sentit de l'Escriptura serà freqüent, i, en ocasions, quasi sense límits, encara que convé insistir en la idea de la contextualització històrica.

Per exemple, a l'hora d'atribuir un text bíblic (referit al jove pastor David en l'enfrontament amb Goliat) als almogàvers que portava el rei Jaume, tot extret a partir d'unes referències alimentàries escassament significatives:

deu rollos de pa, deu pecetes de formatge, tres mesures de forment torrat.

Accipe decem panes istos ephi pollentae, et decem formallas casei. (40)

David, amb la fona farà caure a terra el gegant Goliat, moment que convertirà el predicador en parangonable al fet que un altre jove, ara el rei Jaime haguera també fet caure a terra el gegant sarraí:

Caigué de morros en terra el bàrbaro Geteu...

cecidit in faciem super terram [...] (41)

L'orador reelabora la versió inicial, potser per col·loquial, a tenor del selecte auditori, o també, per raons estètiques per evitar reiteracions; el cas és que, per a la mateixa expressió («*in faciem*») ens proporciona dos solucions:

el jagant cau *de cara* en terra.
que caygués *de front* [...]

Amb les darreres propostes, "de cara" i "de front", Arbuixech es situa en solucions més pròximes al llatí *in faciem* que no l'aportada en primera versió –la més col·loquial: "morros"– i ofereix un aspecte més "digne" de l'esdeveniment. El text a què al·ludim concedirà al predicador més possibilitats perquè pugui associar-lo a la idea dels almogàvers en lluita contra els moros; un exèrcit minúscul i brau enfrontat al gegant enemic

Praevalit adversus Philisteum in funda et lapide...

No vehuen que peleà ab fona, pedra y surró? (42)

Uns altres llibres escripturístics fèrtils en termes d'aprofitament al·legòric d'una narració bèl·lica són els dels Macabeus: el predicador vol espigolar-los degudament. Segons la traducció que farà Arbuixech, així arribarà la notícia de la mort d'Apol·loni a un auditori que participa, encantat, en la celebració:

Et gladium Apollonij abstulit Iudas, et erat pugnans in eo omnibus diebus.

Morí Apol·loni, y Iudes, capità dels Macabeus, li prengué lo coltell o espasa, y peleà tots los dies ab ella. (43)

Arbuixech ha necessitat substituir l'anterior llibre bíblic pels dels Macabeus; el predicador continua pensant en l'actualització del text sagrat perquè ha de parlar de l'enfrontament d'un exèrcit reduït, condemnat a perdre, amb un altre preparat i poderós:

Quomodo poterimus pugnare pauci contra multitudinem tantam et tan fortem, et nos fatigati sumus ieiunio hodie?

Senyor, com serà possible que peleem tan pocs contra un exèrcit de tanta gent y tan ben armada, y més estant nosaltres dejuns y fatigats, tot lo dia sense menjar? (44)

En l'intent de persuasió, Arbuixech no experimentarà vacil·lacions per a adscriure a la fe catòlica la figura del més destacat protagonista bíblic, Judes Macabeu –el «capità» del dèbil exèrcit dels Macabeus– «respongué com a catòlich» (afirmarà el predicador sense témer l'anacronisme); així, des de la condició de capità «catòlic», Judes Macabeu exorta el seu poble:

Nos pugnabimus pro animabus nostris, et legibus nostris, et ipse Dominus conterer eos ante faciem nostram, vos autem ne timueritis eos. (45)

No tingau por, valerosos Macabeus; aquells peleen ab supèrbia, nosaltres pelearem per nostres ànimes y per nostra sancta lley; Déu los confondrà y acabarà davant dels nostres ulls.

Per a continuar amb les belles descripcions que ens oferirà de la batalla bíblica i comparar-la amb la de la Conquesta, l'autor Invoca l'efecte de les sagetes, comparació que extrau del salmista:

són les espines molt agudes.

sagittae tuae acute. (46)

Arbuixech és un predicador que treballa per a exprémer totes les possibilitats del material amb què opera, així que continuarà glossant el mateix salm:

Populi sub te cadent [...] (47)

Vista la sua espasa, en la mà dreta els pobles se te rendiran als peus y es cauran postrats y humiliats [...]

El predicador acumula totes les cites bíbliques que és capaç per a parlar de l'espasa com a instrument de Déu. Les referències al SI 44 són òbvies, atés el v. que fa «*accingere gladio tuo super femur tuum potentissime*», (48) ja citat, però que no hem reportat abans perquè el predicador no havia considerat necessari traduir-lo en aquell

moment.

Introduïm un parèntesi perquè convé traure a la llum una altra competència del predicador: la capacitat exegètica, ja anticipada, habilitat que posa en joc en la predicació. Enfront de la narració citada, Arbuixech fa una objecció que qualificarà com a «gran dificultat» («gran dificultat à causat aquest text als Sagrats Expositors»), l'anàlisi de la qual permetrà que no perdem de vista el procés de catalogació de traduccions bíbliques que portem a terme:

Gran dificultat à causat aquest text als Sagrats Expositors, perquè si miram lo capítol 33 del Gènesis, en lo vers 19 trobarem que est camp lo comprà Iacob dels fills de Hemor, pare de Sichem per cent corderets que els donà:

Emitque partem agri in qua fixerat tabernacula a filiis Emor Patris Sychem centum agnis, et erecto ibi altari, invocavit super illum fortissimum Deum Israel. (49)

Tenint en compte que l'espasa protagonitza part de la prèdica amb el «Sermó de les espasades», Arbuixech continuarà amb el recurs als llocs bíblics que es puguin referir a l'espasa. Era previsible, doncs, que en tornara a trobar en el llibre dels Macabeus, recuperat donada la fonamentació bèl·lica:

Extendisse Ieremiam prophetam dextram et dedisse Iudae gladium aureum dicentem: Accipe sanctum gladium munus a Deo in quo deijcies adversarios populi mei Israel.

Que Ieremies propheta allarga la mà envés de Iudes Macabeu y li da una espasa de or dient-li: pren esta espasa sancta, present y do que t'envia Déu, ab la qual faràs fugir los enemichs del poble de Israel. (50)

A partir d'ací, a Arbuixech li resulta fàcil identificar el poble cristià –el seu auditori– amb l'antic Israel, com abans havia associat Jaume I amb Jacob i ara amb Judes Macabeu. Per a ell, l'espasa és un instrument d'evangelització que predica l'actualització d'Israel en l'Església, el nou Poble de Déu.

En la ponderació de la victòria cristiana, el predicador valencià fa una lloança de les bel·leses del Cap-i-casal conquerit, i així evoca i retoca el llibre del Càntic dels càntics:

Sicut lilium inter spinas sic amica mea inter filias [...] (51)

Sense citar directament la font, exhibeix domini de la tècnica exegètica vigent, perquè afirma que «altres de l'hebreu lligien *sicut rosa inter spinas*». Ell en fa la seua versió i s'interroga:

Com diu, donchs, que està esta rosa entre espines?

Moment que aprofitarà per a fer una disgressió (que «darà gran conhort a l'auditori») a propòsit de la «Inmaculada Concepció de la Sagrada Verge Maria», per a redactar la qual reproduïx un text de la *Bíblia Parva* (per a ell, *Bíblia chica*), obra de sant Pere Pasqual, les paraules del qual resultaren per a ell unes paraules «de cordial consolació». Però la història continua, i el sermonador ens explica que l'espasa del rei ha romàs al llarg dels segles

torçada, y doblegada en lo zaquisami, o traginat daurat dà la Ciutat, y apenes la arrancaren de allí quant se tornà à parar dreita, y teza, ò Tizona. (52)

Per a explicar eixa singularitat («la bondat de un pas tan gran»), Arbuixech evoca la profecia del nou Regne d'Isaïes i que l'Església proclama en Advent:

Et conflagrant gladios suos in vomeres, et lanceas suas in falces.

Vindra temps, diu lo propheta, que les espases y llances dels cristians se convertiran en relles per a llaurar y corbelles o falces per a segar. (53)

És a dir:

los soldats se tornaran llauradors, les armes relles y corbelles en senyal de pau, perquè en la guerra es pelea, en la pau es sembra y sega [...]

Així traduirà Arbuixech, el qual farà un exercici d'actualització del text bíblic per a traspasar-la als temps coetanis seus, davant la possibilitat d'una temuda invasió musulmana:

si la espasa es fa corbella en temps de pau, si el moro torna a València el farà fugir [...]

Amb tanta vehemència que no podrà evitar fins i tot expressar-se amb un to d'una certa arrogància:

Vine, barbaro mahometa, camina, com no vens? Que yo ya tespere, ya em so tornada espasa, pera defensar esta mia Ciutat, vine intentau, y veuras com te anirà. (54)

La manipulació del text profètic és forta; l'espasa, esdevinguda corbella segons la profecia d'Is, recuperarà la forma primitiva per a protegir el regne cristià d'una invasió musulmana. Correspon a l'espasa del rei la defensa de la València; en conseqüència, els valencians –acostumats a les invasions dels moros– han de perdre la por a una possible agressió islàmica, freqüents llavors. L'espasa atorga protecció al verger; és –afirma– com haver tornat al Paradís, perquè aprofita que en el llibre del Gènesi també ha trobat una referència a una espasa, en eixe darrer cas, espasa de costòdia:

Collocavit ante Paradisum voluptatis Cherubim et flammeum gladium atque versatilem ad custodiendam viam ligni vitae (55)

Que posà a la porta del Paraís un Cherubí ab una espasa de foch per a que no entràs més Adam en lo Paraís.

Es tracta d'un Paradís al qual no podran tornar els expulsats:

La espasa quels llançà, la del señor Rey, est fonch un Angel pera Valencia, la espasa, si aquella feta un tiò está; feta una Tizona, *flammeum gladium*, pera guardar est Paraís, que els expulsos no puxen tornar. (56)

Transparent en la utilització de la Bíblia en benefici propi. Al final comprovarem, amb 1Sa que el fet que el rei Jaume deixara l'espasa a València constituirà un acte d'amor a la Ciutat i Regne:

Ionatas diligebat eum (ço és, a Davit) quasi animam suam, nam expoliavit se Ionatas tunica qua erat indutus et dedit eam David, et reliqua vestimenta sua usque ad gladium et arcum et balteum.

Amava Ionatàs, fill del rey Saül, a Davit com la sua pròpia vida, perquè es despullà los vestits que n tenia y els donà a Davit; y també li donà la espasa y el arch y el cenyidor o banda militar. (57)

La donació que Jonatàs farà de l'espasa a David és un acte d'amor extrem («Amava Ionatàs... a David com la sua pròpia vida»); així, per analogia, el fet que el rei Jaume cedira l'espasa a València manifesta l'amor immens que li professà. I, per a nosaltres, una mostra de les immenses possibilitats –pràcticament il·limitades– que els ofereix l'esquema d'interpretació al·legòrica de les Sagrades Escripures.

Passem al segon dels sermons. Correspon al que predicà Guerau per al pare Esteve en les exèquies que li celebraren. En la primera cita incorpora una glossa que modifica el sentit del text original:

Sir 45,1: *Dilectus Deo, et hominibus:*

el amat de Déu i dels hòmens de Déu [...](58)

El predicador es complaurà amb la possibilitat d'incorporar les glosses que ajudaran a perfilar el sentit que vol donar:

Pr 30,29: *quae bene gradiuntur.*

Molt li agraden a Déu estos pasos.

Guerau no solament es dedica a traduir fragments de l'Escriptura útils per a la peroració, sinó que es permet opinar sobre el sentit del text llatí:

Pr 30,31: *Gallus succinctus lumbos.*

un gall cenyit. No té assò, a la veritat, fachada de sentit gramatical. (59)

Com que la redacció no té «sentit gramatical», l'orador proposarà anar al sentit metafòric, que aprofitarà per a definir el predicador com a cast i pur seguint sant Gregori el Gran en l'explicació de Lc 12,35,(60) i també ho referirà a la virtut de la penitència. Finalment, fa una explicació simbòlica segons la qual el gall significa pobresa. Guerau introdueix glosses a la seua versió de la Bíblia, encara que no parega necessària per a la comprensió del text, però amb finalitat doctrinal:

Mc 16,17: *Linguis loquentur novis:*

Parlaran coses estranyes, que no estan en la sabiduria humana.

La utilització de les glosses es dispara, fins arribar a versions gens ajustades a l'original:

Mc 16,18: *Serpentes tollent:*

Convertiran a molts pecadors.

En altres situacions, la glossa facilita un aprofitament catequètic:

Mc 16,18: *Et si quid mortiferunt biberint, non eis nocebit:* (61)

No els farà mal lo veneno, per la caritat i amor de Déu.

Encara que el predicador intentarà ajustar-se més al text llatí, sense mostrar-hi «fidelitat» absoluta:

[Mc 16,18]: *Super aegros manus imponent, et bene habebunt:*

Curaran molts ab la imposició de les sehues mans.

Analitzem la recuperació de les cites que Ballester introduirà en el sermó sobre el bateig de sant Vicent Ferrer; per a explicar-lo, el predicador recorrerà al Sl 45,5,(62) salm que oferirà copiat i traduït:

Fluminis impetus laetificat civitatem Dei,

*sanctificavit tabernaculum suum Altissimus.
Deus in medio eius non commovebitur.
Adiuva eam Deus mane diluculo;
conturbatae sunt gentes, et inclinata sunt Regna,
dedit vocem suam, et mota est terra.*

Lo colp de la riuada (63) reblí de goig a la Ciutat de Déu,
allí santificà son papalló o tabernacle.
Déu no s'angrunsarà del mig en mig d'ella,
ans la favorirà, clar no clar, a l'esclatar l'alba
i de bona matinada
que sense perea matinegen los socors del Cel;
avalotaren-se els gentils,
ficaren ab rendiment humil son cap los regnes
i a penes obrí sa boca i despegà els morros
quan se mogué tota la terra.

La versió és personal; a banda de la peculiaritat del vb. «engrunsar-se», no tradueix «*Altissimus*», però desenvolupa «*mane diluculo*»: «a l'esclatar l'alba i de bona matinada, que sense perea matinegen los socors del Cel», etc. Encara oferirà una versió més del v. «*dedit vocem...*», el qual, aplicat al crit que segons la tradició, féu el sant des del ventre de sa mare, commogué València:

Apenes pegà un crit, encara en les entranyes de sa mare, quan se comogué sa terra i
pàtria, València.

Posteriorment, Ballester recorrerà a l'evangeli del dia del sant, Mt 5,15:

Non sub modio

ni estiga davall del mig almut (64)

El fragment de Lc (65) servirà per a aplicar-ho a la pregunta que, segons la tradició, es feia la gent sobre el futur del sant:

"Quis putas puer iste erit?"

¿En què vindrà a parar est gran chich de qui tan desusats pronòstics s'escolten?

És el text en què els veïns de Zacaries s'interroguen sobre el futur del seu fill Joan, però àmpliament glossat. L'oient familiaritzat amb l'evangeli, recordarà que el v. següent fa: «*etenim manus Domini erat com illo*».

Seguint la perícopa del dia, l'orador continua amb l'estil de trasllat amb glossa:

non potest civitas abscondi [...]

ni pot ni té perquè amagar-se la ciutat de València [...]

Més avall farà un recurs al SI 103,2, amb glossa

Extendens. Coelum sicut pellem [...]

Desarroïllà lo llis pergami del Cel [...]

Ara també amb explicació, perquè no pot evitar fer memòria de qui ell pensava que era l'autor del SI:

així ho diu lo rei David [...]

Però ho podem considerar com una traducció, ja que en Vg el SI comença amb el títol «*Ipsi David*». Més tard, l'autor recorrerà al relat de la creació per a insistir en la importància de l'aigua

Producant aquae reptile animae viventis, & volatile. (66)

regodeant-se en son toll, bulliciosos i remolinats, los peixos, sinó brotant a tropes los ocells i los pardals a ramats [...]

La versió és lliure perquè Ballester intenta subratllar l'element de l'aigua com a més destacat, i per eixa raó posa l'accent en el fet, consignat en el relat de Gn, que també de l'aigua ixen els ocells; l'aigua és «paridora mare de tanta volanteria».

Per a explicar la ciutadania celestial –eterna– del sants, Ballester citarà l'epístola de sant Pau als Efesis:

Nostra conversatio in coelis est. (67)

pensant sempre en l'eternitat.

La proposta és, novament, lliure; abans comentava que «l'ahinc» dels sants és «pegar vols al Cel», solució que explica la llibertat de la traducció.

Ballester continua reflexionant sobre la rellevància religiosa de l'aigua, i torna al relat de la creació:

l'Esperit Sant ab forma de coloma més blanca que la volva de neu, ruava en una carroça d'estufada espuma i brunyit argent.

Es tracta d'una text traducció molt elaborada, més atenta al valor literari que a la fidelitat a l'original.

A banda de la traducció, també Ballester dedica temps a fer algun comentari exegetíc des de la traducció; així, sobre el verset «*Vos estis sal...*» analitzarà:

Mes, adverteixquen que no diu en plural «sals», sinó «sal» en singular. La sal, si és poca, dóna punt al companatge i dóna sabor al tast dels cuinats; si en posen massa els llança a perdre. Tinga el sermó gràcia, però no gràcies.

Ballester aprofita per a situar-se enfront dels predicadors vicentins que omplien els sermons de rialles: «Tinga el sermó gràcia, però no gràcies». Però l'ardiaca dedica més esforços a l'exegesi bíblica, com ara, al naixement d'Isaac:

Naixqué Isaac en la rialla en la cara. Eixa és la sua etimologia; «risus»; alegrant ab sa naixença los confins de la redolada, con digué sa mare, Sara, a qui no volgué Déu que li diguessen «mi senyora», sinó solament «senyora». Això vol dir, segons los hebraïtzants que, com a herbolaris, sempre aguaiten, escarben les raïls: «*Non Vocabitur Sarai sed Sara*». Y, alguns que rebenten de polítics diuen que és estil de més primor yi cortesia.

La mare dels Zebedeus, agenollada als peus de Jesús, sol·licita del Mestre privilegis per als fills:

Dic ut sedeant hi duo filii mei, unus a dextris, & alter a sinistris. (69)

doblegant los genolls, s'arrulà ab gran cuita a demanar-li a Jesucrist, a tort i a dret, les dos primeres cadires, de mà dreta i de mà esquerra.

A l'hora d'avaluar el paper social dels notaries, encarregats d'organitzar la celebració del bateig del sant, dirà:

Super faciem scriba imponet honorem suum. (70)

Que vol dir que fins al mateix Déu serà honrat per la cara dels notaris, que no sé yo que es puixa dir més!

El predicador ha intruït la versió amb l'advertiment «que vol dir...», però Ballester ajusta el sentit final als seus interessos avalant el gremi de notaris de València, que sufragava la celebració.

Per a reivindicar la realització de portentosos miracles en sa casa,

Miracula, quae facis in Capharnaum, fac et hic in patria tua. (71)

Los miracles que féu en altres parts del món, que en totes ha resonat lo crit de la vostra fama, més raó és que, a despit de l'infern, que els façau sens fretura en vostra pàtria.

Els predicadors del XVII no manifesten excessiva proclivitat a l'ús de les citacions bíbliques que no puguin aplicar en benefici propi, però, ni les eviten ni tampoc les volen evitar, cosa que permet d'analitzar les modalitats d'ús i de traducció, no sempre molt literals.

Per eixa raó hem posat abans entre cometes la idea de *fidelitat*, atés que ells no volen traslladar d'una manera *literal*, ni expressar, amb precisió d'escriptorista, la idea original del text en la llengua de destinació, sinó que les referències bíbliques són utilitzades per raons d'aval. Com és conegut, certament, no es dediquen a fer una exegesi detallada i rigorosa, sinó que utilitzen la Pàgina Sagrada amb la finalitat de fonamentar i de legitimar les seues asseveracions, que prenen així punt de partida en la Paraula de Déu. Però es tracta d'un sistema coherent amb el pensament del temps, caracteritzat per l'al·legoria; la glossa, per tant, activa l'al·legoria fins a límits poc prudents per al treball del traductor, però acceptats llavors.

En conseqüència, les nombroses peces que ens ofereixen els predicadors (n'hem omés algunes, perquè apareixen dins la perícopa Mt 5, atés que es tracta de predicacions sobre sant Vicent Ferrer i no presenten variants significatives) ens faciliten copsar la idea del criteri amb què treballaven aquells predicadors, i avalen que els fragments recollits són valuosos, atés que, malgrat els dèficits, ens ajuden a formar-nos una noció de referències escripturístiques de quasi la totalitat del conjunt. Si el sermó ha de fonamentar-se en la Bíblia, el predicador haurà de fer cas a l'Escriptura Sacra i, ell també, desenvolupar les al·legories de què està farcida la Bíblia.

NOTES

(1) Antonio Mestre, «Religión y cultura en el siglo XVIII», en Ricardo García-Villoslada (dir.) *Historia de la Iglesia en España*, vol IV, *La Iglesia en la España de los siglos XVII y XVIII*, Madrid, 1979, op. cit., pàg. 667.

(2) Giancarlo Rinaldi, *La Bibbia dei pagani*, Bolonya, 1998, reelaboració de *Biblia gentium. Primo contributo per un indice delle citazioni, dei riferimenti e delle allusioni alla Bibbia negli autori pagani, greci e latini, di età imperiale*, Roma, 1989.

(3) Antonio Castiello, «El taller del predicador. Lectura y escritura en el sermón barroco», en *Via Spiritus* (Porto), II (2004), 20.

(4) Miguel Ángel Núñez Beltrán, *La oratoria sagrada en la época del Barroco. Doctrina, cultura y actitud ante la vida desde los sermones sevillanos del siglo XVII*, Sevilla, 2000, pàg. 39.

(5) Lluís Vicent Mas, *Sermón en la solemne fiesta que hizo la muy ilustre cofradía de San Vicente Ferrer, por complirse el tercer siglo de su gloriosa canonización, el día 5 de julio del presente año 1775*, València, 175.

(6) Joan Vilar i Costa, «La Bíblia catalana antiga: Les citacions bíbliques en la Quaresma de sant Vicent Ferrer predicada a València l'any 1413», en *Ciutat-3*, (Manresa), 16 (1928), 77-82, i núm 19, del mateix any, 10-114.

(7) Sergio J. Sierra, *La lettura ebraica delle Scritture*, Bolonya, 1996, pàg. 11.

(8) Manlio Simonetti, «Introduzione» a Sant'Agostino, *L'istruzione...*, op. cit., pàgs. XIV-XV.

(9) Cfr. Joan Vilar Costa, «La Bíblia catalana antiga...», op. cit.

- (10) En Tomàs Martínez, *Aproximació als sermons de Sant Vicent Ferrer*, Paiporta, 2002, pàg. 115.
- (11) Ibídem, pàg. 106.
- (12) Ibídem, pàg. 40.
- (13) Miguel Navarro Sorní, «San Juan de Ribera y la Biblia», en *El Tesoro de la Palabra. Las Biblias de san Juan de Ribera*, València, 1998, pàg. 42.
- (14) Antoni López Quiles, *Literatura i espiritualitat. La resposta de Corella davant de Déu i davant del home*, València, 200).
- (15) Joan Roís de Corella, «Vida de Santa Maria Magdalena», en *Obres*, València, 1985, núm. 91.
- (16) Joan Roís de Corella, «Sepultura de Franci Aguilar», en *Obres*, op. cit., núm. 119.
- (17) Curt Wittlin, «Un text inèdit de Joan Roís de Corella: La visió a la porta de la Senyora nostra de Gràcia, del 1487», *Sol Post. Estudis de Llengua i Literatura*, 3 (1995), pàg. 267.
- (18) Psalteri trelladat del llatí en romanç per Mestre Johan Roig de Corella, Mestre en Sacra Teologia, Sant Feliu de Guíxols, 1921.
- (19) Darrerament, veg. Antoni López Quiles, *Teoria i praxi de la traducció corellana. La versió del Psalteri*. En curs d'edició.
- (20) Ez 34,16: «quod perierat requiram et quod abiectum erat reducam et quod contractum fuerat alligabo et quod infirmum erat consolidabo et quod pingue et forte custodiam et pascam illas in iudicio».
- (21) Jn 2,3.
- (22) Miguel Navarro Sorní, *Calixto III*, València, 2005, pàg. 155.
- (23) Jordi Ventura, *La Bíblia valenciana. Recuperació de la història d'un incunable en català*, Barcelona, 1993.
- (24) Jeroni Conques. *Libre de Job. Versió del segle XVI*, ed. de Jaume Riera Sans, Barcelona, 1976.
- (25) Jb 1,6-12.
- (26) Lluís Vicent Mas, *Sermó predicat en la tercera centúria de la canonització de sant Vicent Ferrer*, València, 1755. Més avall tornarà a dir: «L'escriptura canònica es distingeix en llibres legals, historials, doctrinals i profetals».
- (27) Antoni Bonaventura Guerau, *Sermó de les bones noves*, València, s.d.
- (28) Tomàs Martínez, *Aproximació...*, op. cit., pàg. 105.
- (29) Miguel Navarro Sorní, «San Juan de Ribera y la Biblia», op. cit., pàgs. 41-43.
- (30) Cfr. «Introducció» a NT, en *Biblia Valenciana. Edició Interconfessional*, Castelló, 1995.
- (31) Giovanni Maria Vian, *La biblioteca de Dios*, Madrid, Cristiandad, 2005, pàg. 15.
- (32) Miguel Àngel Núñez, *La oratoria sagrada...*, op. cit., pàg. 43.
- (33) Antoni López Quiles, «"La cita amb els clàssics". Les fonts grecoromanes en l'Oratòria Sagrada de la València del Barroc», a *Actes de la Jornada científica interdisciplinar El sobrenatural a les literatures mediterrànies des de l'època clàssica fins a les societats actuals: II part*, Universitat de València, en curs de publicació.
- (34) Gn 42,22.
- (35) Is 51,20. BSV: «filli tui proiecti sunt dormierunt in capite omnium viarum sicut bestia inlaqueata»; NV tradueix: «Filii tui defecerunt, iacent in capite omnium viarum sicut oryx illaqueatus»; i BVC fa: «Filii tui proiecti sunt, dormierunt in capite omnium viarum sicut oryx illaqueatus». Segons BVI: «els: teus fills, extenuats, es gitaven als cantons com antilops atrapats al filat».
- (36) Miguel Àngel Núñez, *La oratoria sagrada...*, op. cit., pàg. 100.
- (37) 2Sa 18,19. El predicador no tradueix l'últim v., però hi afegeix «in», que no consta en l'original.
- (38) Per a la cristianització històrica dels Sis, es pot veure Vincenzo Bonato, *I Salmi nell'esperienza cristiana*, 3 vols., Bolonya, 2000-2008.
- (39) Sl 44,5.
- (40) 1Sa 17,17-18: «accipe fratribus tuis oepi pulentae et decem panes istos... et decem formellas casei».
- (41) 1Sa 17,49: «cecidit in faciem suam super terram».
- (42) 1Sa 17,50: «praevalutque David adversus philisteum in funda et in lapide».
- (43) 1Mc 3,12.
- (44) 1Mc 3,17
- (45) 1Mc 3,21-22. El text fa: «Nos vero...».
- (46) Sl 44,6: «sagittae tuae acutae».
- (47) Ibídem.
- (48) Sl 44,4.
- (49) En realitat, Gn 33,19-20. BSV fa «Emitque partem agri in qua fixerat tabernaculum a filiis Emor patris Sychem centum agnus, et erecto ibi altari invocavit super illud fortissimum Deum Israhel», mentre que BVC posa: «Emitque partem agri in qua fixerat tabernacula a filiis Hemor patris Sichem centum agnis. Et erecto ibi altari, invicavit super illud fortissimum Deum Israel.»
- (50) Exactament 2Mc 15,15-16: «Extendisse autem Ieremiam dextram, et dedisse Iudae glodium aureum, dicentem: Accipe sanctum gladium munus a Deo, in quo deiicies adversarios populi mei Israel».
- (51) Ct 2,2.
- (52) Gaspar Blay Arbuixech, *Sermo de la S. Conquista de la molt insigne noble, leal, e coronada ciutat de Valencia, predicat en la esglesia metropolitana de dita ciutat a 9 de Octubre any 1666 per lo R. Docttor Gaspar Blay Arbuxech, prebtre de la Real Congregacio del Oratori*, València, 1666, pàgs. 55-56.
- Disponible a <http://bvpb.mcu.es/es/consulta/registro.cmd?id=405506>
- (53) Is 2,4.
- (54), Arbuixech, *Sermó...*, op. cit., pàg. 57.
- (55) Gn 3,24. En realitat, «collocavit ad orientem paradisi Edem cherubim et flammeum gladium atque versatilem ad custodiendam viam ligni vitae».
- (56) Arbuixech, *Sermó...*, op. cit., pàgs. 58-59.
- (57) 1Sa 18,3-4: «diligebat enim eum quasi animam suam. Nam expoliavit se Ionathas tunica qua erat indutus, et dedit eam David, er reliqua vestimenta sua, usque ad gladium et actum suum, et usque ad balteum».
- (58) «Dilectus est Deus et hominibus Moyses». BVI, «Moisés, l'estimat de Déu i dels hòmens».
- (59) BVI, «el llebrer de bons llocs» i, en nota recorda que alguns tradueixen «gall» o «zebra».
- (60) BVI: «Estigue a punt amb el cos cenyit».
- (61) Ibídem.
- (62) En realitat, Sl 45,5-7.
- (63) Ballester explica: «Diu lo profeeta dels reys y rey dels profetes, David».
- (64) Més avall traduirà «modio» per «mesura».
- (65) Lc 1,66.
- (66) Gn 1,20.
- (67) Fl 3,20.
- (68) Gn 1,2. En realitat, «Spiritus Dei».
- (69) Mt 20,20.
- (70) Sir 10,5.
- (71) Lc 4,23.